
PROJEKAT
INSTITUTA

RELIGIJSKE PROMENE U POSTKOMUNIZMU – SLUČAJ PRAVOSLAVLJA NA PRIMERU TRANZITNIH DRUŠTAVA SRBIJE I CRNE GORE I RUSIJE*

(Objasnenje istraživanja)

Apstrakt: Smatrajući da je predložena tema posebno značajana kao istraživački izazov za sociologije religije u zemljama tzv. postsocijalizma, predmet ovog istraživanja je određen kao utvrđivanje karaktera, stanja i smera religijskih promena na pravoslavno dominantnim prostorima Jugoslavije (Srbije i Crne Gore) i Rusije aktuelnim u poslednjem desetleću burnih socijalno-političkih previranja u njima. U ovako određenom predmetu istraživanja glavni zadatak istraživanja sastoji se u identifikovanju i preispitivanju osnovnih tendencija u religijskim promenama. Oslanjajući se na obiman empirijski materijal o pomenutim promenama, u radu treba učini pokušaj preciznog detektovanja obima tih promena u različitim sferama religijskog, duhovnog i društvenog života mnoštva ljudi u tzv. postsocijalističkoj transformaciji društva (tranziciji). Stoga cilj istraživanja nije samo utvrđivanje obima i smera promena religioznosti građana, nego je jedan od glavnih ciljeva istraživanja pokušaj smeštanja navedenih religijskih promena u odgovarajući društveni kontekst od koga se polazi u njihovoj teorijskoj eksplikaciji.

ključne reči: religijske promene, (de)sekularizacija, Srbija i Crna Gora, Rusija.

Religija je sadržaj svakog socio-kulturnog obrasca i utiče u manjoj ili većoj meri, nekad presudno a nekad manje presudno, na socio-kulturni kontekst čovekovog življenja, ali i religije i institucionalizovane religijske organizacije, kao i neinstitucionalizovane forme religioznosti, egzistirajući u tom kontekstu trpe uticaje koji dolaze izvan sfere duhovnog, posvećenog, crkvenog i konfesionalnog. Odnos religije prema društvenom okruženju, kao i relacija društva prema religiji i crkvi, uvek su vremenski situirani u konkre-

* Rad u okviru projekta Društvenorazvojne mogućnosti Srbije/Jugoslavije u evropskim i svetskim procesima koji finansira Ministarstvo za nauku, tehnologije i razvoj Republike Srbije.

tan oblik globalnog društva i u odgovarajuću i sasvim konkretnu društvenu strukturu odakle za sociologa proizilazi potreba njihovog uzajamnog teorijskog situiranja. Ta veza izuzetno je suptilna, nejednolična, često teško prepoznatljiva, slojevita i promenljiva, pa je njeno naučno iskustveno utvrđivanje i teorijsko objašnjenje povezano sa potrebom interdisciplinarnog pristupa barem u nekoliko najvažnijih aspekata: društvenom kontekstu, što je delokrug sociologije i njenih posebnih disciplina, sociologije religije i sociologije kulture te nauke o politici, takođe antropologije a svakako istorije religija; zatim psihološkom kontekstu, delokrugu psihologije religije i socijalne psihologije i filozofskom aspektu, pogledu na svet (Weltanschauung) kao najopštijem, u kome se ispituje suština religije.

Društveni kontekst religijskog ili, preciznije rečeno, veze religijskog i svetog sa društvenim i svetovnim, sociologija religije najčešće razumeva kao potrebu ili način da se čovekov idejni svet sagleda i protumači u bliskoj vezi sa socijalnim svetom, sa globalnim društvom ili sa socijalnim grupama unutar njega, jer taj idejni (religijski) svet upravo i nastaje u društvenom životu i individualnom iskustvu opisujući ga, objašnjavajući, osmišljavajući i zadovoljavajući neke grupne ili individualne potrebe (Šušnjić, 1989:14). Đuro Šušnjić, koji se u domaćoj društvenoj nauci najsadržajnije bavio sociologijom ideja, piše da se ideje mogu interpretirati ne samo u kontekstu veze sa drugim idejama koje stoje autonomno od društvenih uslova, nego baš isključivo u povezanosti sa tim uslovima. Tako u naučnom proučavanju religijskog fenomena među istraživačima postoji prilično slaganje o tome da su mnogi (bitni) izvori i generatori religije i religioznosti socijalne prirode ali je nesumnjivo i to da svi izvori i generatori religije nisu socijalni. Religija nije jednodolčan nego višedolčan, polifon odnos čoveka prema bogu, sebi, svetu uopšte i društvu u kome živi i upravo zbog te činjenice religija se ne sme redukovati na socijalno-istorijski element. Apsolutizacijom socijalno-povesnog u sociološkom tumačenju religije i religioznosti previđa se važna činjenica da neki preduslovi religije i religioznosti izrastaju van konteksta socijalnog, iz doživljaja svetog (numinoznog) kao takvog, osobenog čina, što se posebno ističe u fenomenologiji religije. Ne treba smetnuti sa uma ni biološku ograničenost čovekovog bića i njegovu duboku unutrašnju potrebu da se ne miri sa neumitnom činjenicom smrti pa traži delotvorne kompen-

zatore među kojima religijski, iako nisu jedini, svakako jesu najznačajniji. Takve činjenice sociologija religije mora uvažavati i tu praktično prestaje delokrug važenja njenih kompetentnih objašnjenja. Razumevanje nastanka religijskih ideja, razumevanje njihovih najrazličitijih formi i sadržaja što se pojavljuju tokom istorije čovečanstva ne može se postići van konteksta konkretnih socijalno-istorijskih uslova, ali ni jednostavnim i isključivim svođenjem na oblast socijalne determinacije (Šušnjić, 1995).

Istina, ova metodološka uputstva nije lako pretvoriti u celovita teorijska objašnjenja „neosporno postojeće unutrašnje veze između promena ideoloških i religioznih sadržaja svesti, s jedne strane, te strukturalnih promena organizacije privrednog i političkog života, s druge“ (Vratuša-Žunjić, 1995:89). Otuda se, upozorava autorka, u tumačenju ove veze lako može zapasti bilo u jednostranost redukcionizama u vidu spiritualizma, bilo u vidu redukcionizma kao jednostranog materijalizma. Prvi oblik redukcionizma, direktno ili indirektno, socijalna učenja religija ili drugih ideoloških sistema vrednosti, polazeći prema tome, od opšteg pogleda na svet i svesnih religijskih motivacija ljudi za privredno delovanje, vidi kao odlučujuće faktore ukupnog razvoja. Imanentna analiza idejnih sadržaja, na primer nekog religijskog sistema, nedovoljna je i neplodna kao isključivi oblik tumačenja razvojnog potencijala tog sistema, dakle, bez smeštanja etičkih i drugih religijskih sadržaja u artikulisani društveni prostor koji ima sasvim određenu ekonomsku i političku strukturu kao i vezu sa globalnim okruženjem u tzv. svetskoj ekonomskoj društvenoj podeli rada i konstelaciji političke moći. Drugi oblik redukcionizma svodi promene u sadržaju i značenju različitih sistema ideja ljudi u njihovoj svesti na objektivne ekonomske i društvene okolnosti koje postoje nezavisno od svesti ljudi. Stoga se, s pravom smatra autorka, integralni razvoj jednog društva mora posmatrati uzimanjem u obzir i objektivnih i subjektivnih momenata iz tog društva, kao i iz okruženja, koji svi zajedno čine složeni splet činilaca koji opet, sa druge strane, tvore „strukturalno-institucionalno podsticajne, odnosno destimulativne društvene situacije za integralno shvaćen razvoj“. Etika pravoslavlja, ili protestantska etika na primer, ne predstavljaju nezavisnu, samostalnu i nepromenljivu duhovnu i pokretačku silu socijalne restrukturacije, ali mogu da budu prepreka ili podsticaj za mobilisanje ili legitimaciju određenog tipa i smera društvenog delanja.

Zbog uzajamne, suptilne i fleksibilne veze koja postoji između društva, religije i crkve, promene, a posebno one krupnije i intenzivnije, kao dinamična socijalna previranja, utiču snažno na prirodu i posledice međusobnog odnosa društva i religije. Zato je važno utvrditi kako krupne društvene promene koje obeležavaju proces prelaska iz jednog tipa globalnog društva u drugi (u zemljama postsocijalizma se uobičajio za taj proces termin „tranzicija“) utiču na religiju, religioznost i crkvu, i kakve su konsekvence povratnog uticaja religijskog kompleksa na društvene pojave, kako one globalne tako i mikro-socijalne. U tome je sociologija religije u potpunosti na svom terenu jer pronalazi i dokazuje zakonite veze koje postoje između promene društvene strukture i promene religijskih verovanja i ponašanja. Zapravo, ona istražuje društvene situacije kao povoljne ili nepovoljne uslove za afirmaciju ili opadanje interesa za religijska verovanja i ponašanja. Početkom 90-ih poznati hrvatski sociolog religije Jakov Jukić stavio je sociologiji kao i nekim drugim društvenim naukama u zadatak da upravo odgonetaju ne samo zagonetno i temeljno ustrojstvo postsocijalističkih društava, nego i religijsko i sveto u mukotrpnim promenama sa kojima su se ova društva suočila u poslednjoj deceniji burnog XX veka. U tim analizama trebalo je, po njegovom mišljenju, dokučiti da li se u tim promenama radi o pojavi rađanja novog društva kao još uvek predkapitalističkog društva, kapitalističkog ili nekog trećeg ustrojstva postsocijalističkog društava, jer odgovor na to pitanje omogućava vidljivost društvenog konteksta egzistiranja svake religije, pa i konvencionalne religioznosti koja nas u ovom istraživanju prvenstveno interesuje (Jukić, 1991).

Preoblikovanje odnosa religije i društva u zemljama bivšeg socijalizma, zemljama Istočne, Jugoistočne Evrope i Balkana, manifestno započinje nakon pada *Berlinskog zida* mada se izvesno popuštanje negativnog i često militantnog tretiranja religijsko-crkvenog kompleksa od strane socijalističke države može pratiti od sredine 60-ih a izraženije od sredine 80-ih godina XX veka. Krajem 80-ih rušenje *Berlinskog zida* – gvozdene zavese između Istoka i Zapada – već je samo predstavljalo simbolički akt urušavanja globalnog tipa društva koje se negde nazivalo socijalističkim, drugde real-socijalističkim ili samoupravnim socijalističkim društvom čime nastaje, po opštem uverenju početkom 90-ih, situacija tegobnog prelaska ovih društava od tradicionalnih prema modernim, demokratskim društvima.

ma. Takvo shvatanje transformacije (tranzicije) bivših socijalističkih društava implicira karakterizaciju njihovog socijalnog i političkog ustrojstva kao u biti tradicionalističkog, totalitarnog, autokratskog i nedemokratskog društva (Popović, 1991:577-586).

Sa ovim shvatanjem u vezi postavlja se krucijalno pitanje sa važnim implikacijama po religiju i religioznost: naime, da li je već prvo socijalističko društvo stvoreno 1917. godine u Sovjetskom Savezu ili ono stvoreno 1945. u bivšoj Jugoslaviji predstavljalo sasvim novi socijalni poredak ili je ono značilo zaustavljanje istorijskog sata na društvu koje mu je prethodilo. Iako danas ima malo neslaganja o karakteru socijalističkog društva, ipak ima različitih mišljenja o tome da li postsocijalizam znači vraćanje, nakon 70 ili 50 godina privremenog „zamrzavanja“, građanskom društvu, ili zemlje postsocijalizma – za ovo istraživanje pre svih interesantne Jugoslavija (Srbija i Crna Gora) i Rusija – tek ulaze u građansko društvo sa budućnošću po liku prošlosti razvijenih društava.¹ Odgovor na ovo pitanje je značajan ne toliko zbog prepoznavanja diskontinuiteta u nužnom procesu evolucije svih društava, koliko zbog posledica koje ovaj diskontinuitet ima na međusobni odnos religije i društva (države), kao i na proces i koncept sekularizacije, aktuelan od 60-ih godina prošlog veka u sociologiji zapadnih društava a koji je prihvatila i domaća, marksistička sociologija religije sa više ili manje skrivenom političkom konotacijom radi ublažavanja vidljivosti državnog intervencionizma u stvarima (ne)vere.

Ima autora koji sasvim decidno tvrde da je tzv. realsocijalizam po svojoj ekonomskoj i političkoj suštini predgrađansko društvo. Tako Jakov Jukić precizira da marksistički socijalizam nije društvo koje razvojno dolazi posle kapitalizma, nego mu uvek prethodi, što znači da je socijalizam zapravo bio feudalno društvo u sociološkom i pseudo-religijsko u ideološkom smislu (Jukić, 1991). U savremenom, desetogodišnjem složenom i protivrečnom procesu tranzicije dakle, prema ovakvom mišljenju, dolazi do ponavljanja iskustava razvijenih društava iz vremena njihovog prelaska u gra-

¹ Neslaganja se verovatno mogu izbeći preciziranjem da nisu sva socijalistička društva, do socijalističke revolucije u njima, podjednako bila razvila preuslove modernog, industrijskog društva. Stoga se neke zemlje (recimo Češka) zaista početkom 90-ih vraćaju tamo gde su zaustavljene u svom ekonomskom i političkom hodu, a neke druge (recimo Albanija) tek zakoračuju na mukotrpan i neizvestan put izgrađivanja institucija građanskog društva.

đansko društvo, samo što je proces savremene tranzicije u postsocijalizmu mnogo dinamičniji, što će reći da se odvija po već viđenom ali ubrzanom scenariju. U sociologiji društvenog razvoja, preciznije u teoriji modernizacije, moguće je prepoznati ovaj sled argumentacije u pravljenu spiska indikatora razvoja kojim se preneglašava uzor savremenih, zapadnih, razvijenih društava sa implikacijom da jedino imitiranje ovog uzora, stvaranjem sličnih ekonomskih, političkih i kulturnih institucija te obrazaca ponašanja može da spreči stagnaciju ili da reši razvojne probleme nezapadnih društava (na primer Bendiks /Bendix/, Ajzenštat /Eisenstadt/ – vidi: Vratuša-Žunjić, 1995:24). Doduše, postoje i drugačija gledišta. Vera Vratuša-Žunjić, u domaćoj sociologiji jedan od zapaženih autora *sociologije društvenog razvoja*, ne negira potrebu da se od Zapada uči, ali smatra da je iskustvo pokazalo da nije moguća prosta primena zapadnog modela jer je bila često i kontraproduktivna. Linija ovakvog mišljenja ne dovodi u pitanje vezu koja postoji između religije i crkve i globalnih socijalnih promena, koja postaje predmet zapaženog teorijskog, empirijskog i praktično političkog interesovanja i rešavanja, već dovodi u pitanje gledišta po kojima savremeni modernizacijski procesi u postsocijalističkim društvima predstavljaju samo obnavljanje klasičnog modela socijalne transformacije društva u skraćenom obliku. Ovakva razmišljanja vuku prema isticanju značajnih razlika i specifičnosti zemalja Srednje, Istočne Evrope i Balkana, te onih Trećeg sveta, od zapadnih zemalja u vreme njihovog prelaska na građansko društvo (Lukman, 1994b). Tako dolazimo, po našem mišljenju, do jednog od najvažnijih pitanja ovog istraživanja: do pitanja o sekularizaciji odnosno desekularizaciji kao najrelevantnijem pokazatelju religijskih promena ili, još uže gledano, tako dolazimo do pitanja o promeni religioznosti² ljudi sa sociološke tačke gledišta (Đorđević, 1994). Međutim, proces sekularizacije, odnosno proces desekularizacije u postsocijalističkim društvima, može se posmatrati i kao relevantan pokazatelj karaktera ne samo religijskih nego i globalnih društvenih promena: u kontekstu najvažnijih odlika savremenih

² Pojam religijske promene širi je od pojma promena religioznosti. Religijske promene obuhvataju čitav niz promena u odnosima religija i crkva, društvo i država kao i unutrašnje promene unutar religijsko-crkvenog kompleksa. Iako će i takve promene biti uzete u razmatranje, akcenat će u ovom radu, posebno u III i IV poglavlju, biti stavljen na praćenje promena religioznosti stanovništva koje su važan indikator procesa (de)sekularizacije.

postsocijalističkih društava postavlja se pitanje o smeru i stabilnosti religijskih promena koje su početkom devete decenije prošlog veka manifestno nastupile u zemljama bivšeg socijalizma i koje su bile predmet velikog broja teorijskih i empirijskih, javnomnjenjskih, socioloških i socijalno-psiholoških istraživanja. Tako se glavni *zadatak* istraživanja sastoji u identifikovanju i preispitivanju osnovnih tendencija u religijskim promenama. Naime, da li religijske promene koje su stupile na društvenu pozornicu krajem 80-ih i početkom 90-ih godina sa slomom Sovjetskog Saveza i tzv. Druge Jugoslavije, bez obzira kroz kakve sve unutrašnje transformacije prolazile tokom ovih deset ili nešto malo više godina, sporo ali ipak sigurno vode ova društva prema religijskoj situaciji u njima istovetnoj današnjim, u osnovi sekularizovanim, najrazvijenijim zapadnim društvima, sažeto izraženoj u zaključku da je „evoluciona budućnost religije njeno gašenje“ i da je „ovaj proces neizbežan“ (Valis, 1994) – za čiju potvrdu ne postoji danas empirijska evidencija ni kod nas ni u Rusiji – ili će na delu biti drugačiji scenarij, scenarij koji pre ukazuje na religijsku obnovu i povratak svetog kao danas dominantnog procesa (za šta postoji empirijska evidencija) sa budućnošću prema istim predviđanjima koja se odnose na sveto u postmodernim razvijenim društvima (Koks, 1994).

Ovo su svakako fundamentalna pitanja u izučavanju procesa sekularizacije u postsocijalističkim društvima i za sociologe religije plodan teren kako za teorijska uopštavanja tako i za uvek preko potrebna, dobro teorijski i metodološki utemeljena, empirijska istraživanja. Njihov broj se znatno povećao, nakon glasnosti i perestrojke (перестройка), te obeležavanja hiljadugodišnjice od prelaska Rusa na hrišćanstvo (1988. godine), i u Rusiji i u Zajednici nezavisnih država (ZND – СНГ), što je svakako jedan od bitnih preduslova za konstituisanje sociologije religije umesto devalviranog, institucionalno podržavanog i decenijama vladajućeg naučnog ateizma i ateističkog vaspitanja.

Prema tome, *predmet* ovog istraživanja određujemo primarno kao utvrđivanje karaktera, stanja i smera religijskih promena na pravoslavno dominantnim prostorima Jugoslavije (Srbije i Crne Gore) i Rusije aktuelnim u poslednjem desetleću burnih socijalno-političkih previranja u postsocijalističkim društvima XX veka kao i na samom početku novog veka i trećeg milenijuma. No, taj zadatak teško je

ostvariti bez uzimanja u obzir istorijske dimenzije u kojoj se utvrđuju serije magistralnih religijskih promena (promena u konvencionalnoj religioznosti ljudi) u Jugoslaviji i Rusiji u XX veku, koje se poklapaju sa krucijalnim društvenim (čak epohalnim) događajima u njima. Radi se najpre o Oktobarskoj revoluciji iz 1917. godine posle koje je religioznost stanovništva Rusije radikalno erodirala, što se dogodilo, sa dosta sličnosti, i na prostorima bivše Jugoslavije posle II svetskog rata. Sa izvesnim i prirodnim previranjima, takva situacija manje-više ostaje u pomenutim društvima sve do sledećeg krucijalnog društvenog događaja: do urušavanja socijalizma i rastakanja obe federacije krajem 80-ih i početkom 90-ih godina prošlog veka. Nešto malo pre tih događanja, a posebno posle njih, konvencionalna religioznost i vezanost ljudi za religiju i crkvu opet doživljavaju bitne promene, jačajući i povećavajući svoju društvenu relevantnost. Posle tih događaja, tokom naredne decenije i početkom novog veka, religijska situacija u ovim društvima se kristališe i upravo toj religijskoj situaciji u radu ćemo, nakon duže teorijske rasprave o osnovnim pojmovnim okvirima istraživanja i nakon kraćeg istorijskog diskursa o položaju religije i crkve i religijskoj situaciji u socijalizmu u Jugoslaviji i u Sovjetskom Savezu, posvetiti glavnu pažnju.

Osnovu za komparaciju dva odvojena kompleksa (religijsko-crkvenog i državno-društvenog) u više od pola veka istorije Srbije (Jugoslavije) i Rusije (SSSR-a) nalazimo u nekoliko istorijskih činjenica: prvo, hrišćanstvo u pravoslavnoj varijanti prihvataju i Rusi i Srbi vrlo rano u svojoj istoriji pri čemu se pravoslavlje, dolazeći od vizantijskog uzora, čvrsto veže za stvaranje države kod jednog i drugog naroda, a kada se te države nađu u krizi (Tatarska osvajanja u Rusiji i Otomanska u Srbiji), onda pravoslavlje snažno održava duh nacionalne identifikacije i samobitnosti igrajući praktično najsnažniju kohezivno-integrativnu ulogu. To je funkcija koja se najčešće dovodi u vezu upravo sa religijskim sistemima ideja.³ Drugo, često se pravoslavlje, u kontekstu Veberove (Weber) „protestantske teze“, dovodi u vezu sa ekonomskim i političkim zaostaja-

³ U vreme potlačenosti pod mongolima crkva i pravoslavlje u Rusiji igraju izuzetno važnu nacionalnu i ulogu očuvanja identiteta. Jedino u manastirima na severu zemlje opstaje nacionalna kultura. Upravo se tada uspostavlja neraskidiva veza između crkve i naroda. U to vreme ruski seljak za sebe koristi naziv *крестьянин*, praktično istovetnim sa izrazima *христианин* (hrišćanin) i *крест* (krst) koji ostaje do dana današnjeg (D'ankos, 1992:36-37).

njem i nerazvijenošću pravoslavnih, istočnih zemalja u odnosu na protestantski (pa i katolički) Zapad. Treće, obe zemlje u svojoj novijoj historiji beleže avanturu komunističkog projekta u kome je malo mesta bilo za javno ispoljenu religioznost i njeno slobodno izražavanje, a crkvu država, pravno je odvajajući od sebe, zapravo pozicionira sa one strane oficijelnog društva, stigmatizuje je i preduzima niz represivnih radnji radi minimiziranja, ako ne i potpunog iščezavanja njenih, u historiji očitovanih, javnih implikacija. I četvrto, na samom početku devete decenije prošlog veka (1991. godine) obe federacije (SFRJ i SSSR) istovremeno doživljavaju krah, u početku makar samo nominalnim urušavanjem socijalizma, a religioznost i čitav religijsko-crkveni kompleks zadobija značaj, koji je prilično bio opao do tada, u procesu koji mnogi autori imenuju terminima revitalizacije religije, povratka svetog, desekularizacije ili čak religijske renesanse. Doduše, i pored niza sličnosti najznačajnije posledice raspada dveju federacija moraju se situirati u dva različita modela raspada: jedan, domaći model, ocrtava raspad kroz najpogubnije moguće konflikte koji su rešeni (?) krvavim međunarodnim i verskim (?) ratom i drugi, koji ocrtava transformaciju Sovjetskog Saveza formiranjem Ruske federacije (RF) i samostalnih država (ujedinjenih u ZND) izbegavanjem šireg građanskog rata iako su unutrašnja heterogenost i ekonomski problemi bili gotovo istovetni kao i na prostoru bivše jugoslovenske federacije (Goati, 1992:330). Nasilno rešenje konflikta u bivšoj Jugoslaviji i miran raspad sovjetske države proizašli su krucijalno iz odnosa prema pitanju teritorijalnog razgraničenja republika, tj. njihovih granica ocrtanih u socijalističkom periodu. Naime, dok je glavni problem u bivšoj Jugoslaviji nastao zbog nepriznavanja administrativnih, republičkih granica Hrvatske i Bosne i Hercegovine iz Titovog režima u kojima je živelo i znatno srpsko, pravoslavno stanovništvo kao konstitutivni narod, dotle je Rusija priznala Ukrajinu, Belorusiju i Kazahstan u postojećim granicama iako je u njima živelo brojno rusko stanovništvo (25 miliona Rusa danas živi izvan granice RF), tako da su one postale međunarodno priznate granice.

Predmet istraživanja, kako smo ga definisali, pretpostavlja utvrđivanje religijske situacije u ovim društvima do kraja XX veka kao i dovođenje u vezu opšteg političkog i socio-kulturnog obrasca ovih bivših socijalističkih društava sa religijom, religioznošću i

crkvom. S obzirom, dakle, na uzajamnu vezu društva, religije i crkve predmetom ovog istraživanja se obuhvataju tri vremenske i sadržinske ravni analize. *Prva ravan* analize se odnosi na već pomenuto vremensko razdoblje od ustrojstva socijalističkog društva u Sovjetskom Savezu i Drugoj Jugoslaviji do početka ili sredine 80-ih godina. To je razdoblje koje se, globalno gledano, iako u odnosima društva (države) i religije (crkve) ima varijacija, može posmatrati kao jedna zasebna povesna celina sa opštim i specifičnim odlikama egzistiranja religije i religioznosti. Sociološka i javnomnjenjska istraživanja religioznosti na prostorima ruskog i srpskog pravoslavlja, pa i na drugim pravoslavnim prostorima, izuzev grčkog, pokazala su svojom iskustvenom evidencijom da je proces otklona ljudi od religije i crkve, najčešće nazivan sekularizacijom, upravo na njima najviše uzeo maha. Na pravoslavnim prostorima najuočljiviji je bio „beg“ ljudi od religije i crkve i izuzetan pad proširenosti nekih značajnih oblika religijskog ponašanja ljudi, pre svega onih koji spadaju u pouzdanije pokazatelje konvencionalne religioznosti kao što su poseta nedeljnom bogoslužju (liturgiji), poseta crkvi, post, molitva itd. O nekim obredima religijskog ponašanja se moglo govoriti kao o obredima koji su polako nestajali iz šire populacije, a o nekim kao o obredima koje poštuje tako mali broj ljudi (ispitanika) da se moglo govoriti o podmaklom procesu erozije religijskog ponašanja i udruživanja. Tako je zapravo proces sekularizacije (ateizacije) društva na pravoslavnom konfesionalnom prostoru doveo do smanjivanja broja kako deklariranih tako i stvarnih vernika, do erodiranja verske prakse, disolucije dogmatskog sadržaja vere, smanjivanja uticaja crkve i pravoslavne religioznosti na svakodnevni život ljudi, uz relativno češće praktikovanje nekih tradicionalnih verskih obreda i verovanja kao što je na primer krštenje, proslava većih verskih praznika, priznavanje konfesionalnog porekla, crkveni ukop pokojnika, pa možda i vera u boga. Na delu je bila religioznost marginalnih društvenih slojeva (seljaštva i nekvalifikovanog radništva), siromašnih i nižeg obrazovanja a ne bogatih i propulzivnih, te demonopolizacija crkve na pravoslavnim prostorima od strane oficijelnog socijalističkog režima (Đorđević, 1992; Атеизм в СССР: становление и развитие, 1986). Pravoslavlje se veoma slabo oduprlo pritiscima koji su dolazili od oficijelne politike i militantne ateističke kulture, naročito u bivšem Sovjetskom Savezu što nije bio tako drastičan slučaj sa

nekim drugim verskim organizacijama i religioznošću ljudi na njima pripadajućim konfesionalnim prostorima.

Pod pretežnim uticajem politike sekularizacija (ateizacija) je u svim socijalističkim društvima stvorila praktično dve vrste kulture, međusobno prilično udaljene: jednu sistemsku i ateističku koja se svim institucionalnim sredstvima podržavala pa i nametala što je rezultiralo njenom hegemonijom u kulturi i drugu, izvansistemsku, ali legalnu koja se efikasno potiskivala u sferu privatnosti bez značajnih javnih društvenih manifestacija. Ta neskrivena oprečnost dva kulturna i simbolička sistema vrednosti, jednog sa očitim javnim funkcijama legitimacije socijalističkog sistema i drugog sa one strane poželjnih vrednosti i ponašanja, ali sa nekakvom unutrašnjom autonomijom i kontinuiranošću, kao svojevrsna alternativna kultura, agregat u rezervi pa i legalna opozicija vladajućem političkom sistemu i dominantnim vrednostima, ispoljava se kao temeljna protivrečnost u kulturi socijalističkog društva (Vrcan, 1980; 1986). U tom smislu znaci uznapredovalog procesa ateizacije do sredine 80-ih godina XX veka na prostorima bivše Jugoslavije mogu se u prvom redu, mada ne i do kraja, dovesti u vezu sa jednim izrazito nestimulativnim, a često i vrlo represivnim političkim i socio-kulturnim okruženjem u kome egzistiraju, bolje rečeno preživljavaju, religija i crkva. Neosamostaljena sociologija, još u znaku istorijskog materijalizma, tretirala je religiju i crkvu ili sa prosvetiteljskih polazišta ili preko teorije odraza, u svakom slučaju daleko od ozbiljnih i suptilnih analiza. Dogmatsku, marksističku poziciju u shvatanju položaja i budućnosti religije u socijalističkom društvu, poziciju kojom se na religiju gledalo kao na zabludu i iluziju koja će postepeno nestajati kako budu naučna saznanja prodirala u svest ljudi i kako se materijalni život ljudi bude poboljšavao u uslovima tzv. socijalističkih društvenih odnosa, jugoslovenska sociologija religije je napustila mnogo pre od sovjetske „nauke o društvu“ kada je krajem pedesetih godina izašla ispod okrilja istorijskog materijalizma, te je prevazilazeći teoriju odraza, a potom gnoseologizam i sociologizam koji su se još dugo zadržali u sovjetskoj „sociologiji“, išla u susret shvatanju i isticanju kompleksnosti religijskog fenomena. Religija i religioznost se sada sagledavaju ne samo preko socijalnih pretpostavki (religija kao kolektivan čin), nego i u onto-antropo-psihološkim pretpostavkama – dakle, kao lični doživljaj svetog i smisao života (Skledar, 1990; Šušnjić, 1988).

U Sovjetskom Savezu, međutim, koncepcija naučnog ateizma ostaje vladajuća gotovo sve do kraha socijalističkog društva. Ova koncepcija se zasnivala na Lenjinovom (Ленин) shvatanju religije kao instrumenta vlasti, eksplicitno i prilično nesretno izraženom shvatanju u glasovitoj sentenci o religiji kao opijumu za narod, o religiji kao sredstvu u instrumentalnom posedu vladajuće klase kojim se narod drži u potčinjenosti što, iako se poziva na Marksa (Marx), strogo gledano ne odgovara njegovom određenju religije u izrazu *Opium des Volks* sa implikacijom da čovek (narod) sam stvara religijske predstave, doduše kao prividnu, „iluzornu sreću“, kao obmanjujuću utehu u onozemljaskom, akciono nemoćnu i u suštini oslonjenu samo na nadu. Istina, u marksizmu religija i jeste shvaćena kao neka vrsta društvene kontrole i odbrane promenljivih interesa vladajućih slojeva u klasnom poretku društva pa je kao takva negativno određena, manje zbog toga što podvostručuje svet u kome čovek živi, a više zbog toga što skriva suštinu bede i otuđenja u klasnom poretku društva. No, za Marksa i marksizam religija kao otuđenje nije samostalan faktor nego samo odraz otuđenog kapitalističkog sveta čiji najdublji koreni nisu u nekom obliku čovekovog duhovnog sveta nego u materijalnim pretpostavkama društva, u njegovoj privrednoj, ekonomskoj delatnosti. Od 60-ih godina u Sovjetskom Savezu kontinuirano se vodila diskusija o predmetu i strukturi teorije naučnog ateizma a da se nije došlo do jednoznačnog određenja naučnog ateizma, što je svakako bio jedan od osnovnih razloga podvođenja pod ovu disciplinu istraživanja vrlo raznovrsnih aspekata religije i ateizma, mada je bilo sociologa kao što su na primer Jablokov i Ugrinovič (Яблоков, 1979; Угринович, 1985) koji su 80-ih težili da napuste, koliko je to tada bilo moguće, dogmatske pozicije u proučavanju religijsko-ateističkog fenomena što su se razvile u krilu marksističko-lenjinističke filozofije i staljinističke ostavštine (Đorđević, 1990).

Iz ove ostavštine nezaobilazno je bilo pitanje ateističkog vaspitanja. Ateističko vaspitanje je bilo prisutno u većini zemalja pod direktnim uticajem Savjetskog Saveza. Istina, u bivšoj Jugoslaviji nije bilo sprovedeno sa takvim intezitetom i nije izazvalo takve posledice kao u pomenutim zemljama, zahvaljujući pre svega političkim događanjima u socijalističkom bloku 1948. godine i udaljavanju socijalističke Jugoslavije od Sovjetskog Saveza, zemlje koja je po sovjetskim autorima bila kolevka ateističkog vaspitanja kojim se stvaralo

društvo masovnog ateizma.⁴ No i pored upliva ateističkog vaspitanja, ponajviše putem propagande,⁵ mada su u praksi upotrebljavana i druga organizaciona, represivnija rešenja, napori društva da se masovnim, ateističkim vaspitanjem ukloni religija nisu dali zadovoljavajuće rezultate. Ateističkim vaspitanjem se uplivalo u sve značajne javne sfere sovjetskog društva uz angažovanje plejade poznatih partijskih i „zaslužnih radnika“ – teoretičara ateizma i ateističkog vaspitanja od Bonč-Brueviča preko Krasikova, Krupskaje i Lunačarskog do Skvorcan-Stepanova i Jaroslavskog (Бонч-Бруевич, П. А. Красиков, Н. К. Крупская, А. В. Луначарский, Скворцан-Степанов, Е. М. Ярославский), da romenemo samo najznačajnije, i mnoštva lokalnih agitatora, propagatora ateizma. Sve to međutim, nije sprečilo obnovu istorijske vere u Rusiji koja je eruptivno nastupila početkom 90-ih kao da masovnog ateizma nikada nije ni bilo. To se delimično može objasniti i činjenicom oslonjenosti ateističko-marksističke misli na naučnu (dakle racionalnu) kritiku po svojoj biti a(i)racionalnog – (religije), te zbog shvatanja da će religija čiliti u onoj meri u kojoj se bude razvijao socijalizam (Ćimić, 1984). Međutim, socijalizam se nije razvijao prema ideološkim postulatima, ali ako samo i pretpostavimo tu nikad ostvarenu ideju, pitanje religijskog ne bi izgubilo na kredibilitnosti pošto pored socijalnih pretpostavki religijskog fenomena postoje i druge koje su sovjetski autori očito dugo vremena zanemarivali. Uzimajući u obzir Lenjinovo teorijsko shvatanje religijskog

⁴ Carska Rusija je pre Oktobra bila zemlja sa najvećim brojem nepismenih i vernika u Evropi, sa jakim uticajem pravoslavne crkve na mase. Posle revolucije broj nepismenih se brzo smanjivao, uostalom kao i broj vernika. Sovjetski autori su smatrali da je pod presudnim uticajem radikalnih revolucionarnih promena došlo do korenitog socio-ekonomskog, političkog i kulturnog preobražaja društva i rešenja nacionalnog pitanja (!?), a kao važan faktor pojave masovnog ateizma navode i izuzetno agilnu propagandu ateizma i uvođenje ateističkog vaspitanja. (Атеизм в СССР: становление и развитие, 1986).

⁵ Snaga antireligiozne i anticrkvene propagande daleko je bila izraženija u bivšem SSSR-u nego u bivšoj Jugoslaviji. Dovoljno je samo navesti nekoliko podataka o antireligioznoj propagandi da bi se uvidela njena ofanzivna crta: od 20-ih do 30-ih godina u SSSR-u štampani su milioni knjiga sa antireligioznom crtom. *Ateist* je izdao u periodu 1922-1929. godine 270 knjiga u 24 miliona primeraka, a 1930. godine 418 knjiga sa oko 20 miliona primeraka. Propaganda je bila centralizovana i skoro bez konkurencije (Атеизм в СССР., 1986). Proces nasilnog raskida sa religijom i crkvom nije bio lak, štaviše, za mnoge je bio veoma traumatičan: „Noćima sam se premišljao pre nego što sam skinuo krst“ jadao se o svojim nedoumicama i kolebanjima jedan kolhoznik.

fenomena, osnovne principe sovjetske vlasti prema religiji i crkvi kao i praksu ateističke propagande i ateističkog vaspitanja, mnogi zapadni sociolozi, filozofi i teolozi negirali su karakter masovnog ateizma kao suštinski povezanog sa izgradnjom socijalističkog društva u Sovjetskom Savezu u smislu iščezavanja socijalnih osnova religije i religioznosti i razmatrali su pojavu ateizma u Sovjetskom Savezu ili kao slučajnu,⁶ ili kao rezultat primene sile nad vernicima ili administrativnog uticaja na crkvu. Sami pak sovjetski autori ne samo da priznaju, već i enormno veličaju, pod rukovodstvom KPSSSR-a vođenu ateističku propagandu kao snažan faktor procesa nastanka i širenja masovnog ateizma. I mada su Lenjin, njegovi saradnici i nastavljači politike širenja masovnog ateizma isticali da je ateistička propaganda vođena samo ideološkim sredstvima, praksa je isuviše često ukazivala i na metode koje su bile daleko od „ideološkog ubeđivanja“ a mora se priznati da je i „čist“ ideološki uticaj sadržavao elemente prisile,⁷ ako ne otvorene a ono sigurno prikrivene, znane samo većtim agitatorima sa prefinjenim metodama manipulacije ljudskim duhovnim životom.

Drama ateizacije na prostorima bivše jugoslovenske federacije bila je manje dramatična od sovjetske. No, i na ovim prostorima silaskom svetovne ideologije socijalizma sa istorijske pozornice nakon što je potrošila resurse integracije društvenih grupa u jedinstveni svet zajedničkih vrednosti, resurse osmišljavanja sveta (socijalizma) i života u njemu kao i legitimisanja društvenog poretka, sazrela je u sociologiji religije upitnost: koliko je proces sekularizacije u tzv. real-socijalističkom društvu bio generisan objektivnim ekonomskim i socijalno-kulturnim karakteristikama tog društva, a koliko izvesnim arbitrarnim, političkim odlukama establišmenta i sredstvima koja su korišćena? Krajem 80-ih i početkom 90-ih godi-

⁶ Sovjetski autori su smatrali, nasuprot ovom shvatanju, da proces sekularizacije baš na Zapadu ima stihijski karakter i da se po tome razlikuje od procesa sekularizacije u socijalizmu. Sekularizacija u socijalizmu, stoga, poseduje objektivnu zakonomernost (Đorđević, 1990:208, 230).

⁷ „Mi možemo braće i sestre na Zapadu da obavestimo o našim iskustvima u preživljavanju, o genocidu protiv naroda koji veruje, o masovnoj ruskoj Golgoti. Nedavno je u Butovu kod Moskve otkrivena masovna grobnica: tri stotine vernika je tamo ubijeno. Optužba je glasila: kontrarevolucionarna, monarhistička delatnost u crkvi. Između hapšenja i egzekucije prošle su svega dve nedelje. Još ne znamo gde se nalaze i druge grobnice.“ (iz intervju patrijarha RPC Alekseja Drugog datom hamburškom *Der Spiegel*-u, a koji je prenela *Politika* od 15. januara 1996. godine).

na XX veka umnožila su se slaganja sociologa o tome da je sekularizacija u jugoslovenskim uslovima bila, ne potpuno i do kraja, ali svakako pretežno svesno, dakle politički indukovana, protežirana i isforsirana, iznuđena i ubrzana pojava jer nije nastala prvenstveno kao odgovor na dostignuti socio-kulturni nivo razvijenosti što je zapadni, doduše već razvijeni obrazac sekularizacije implicirao, nego je u suštini imala značajnu političku ulogu (Vrcan, 1986; Skledar, 1991; Zrinščak, 1991). Zbog toga se značaj teorije sekularizacije sredinom 60-ih godina u formativnom periodu jugoslovenske sociologije religije nije iscrpljivao samo u teorijsko-metodološkoj podlozi za prva empirijska sociološka istraživanja religije i religioznosti, nego je sekularizaciona teza, ako ne neposredno a ono svakako implicitno, sa sobom nosila određenu političku relevantnost.⁸ Ona je, naime, sa dogmatski orijentisanog marksizma i vladajućih političkih subjekata trebalo da skine attribute nameravane ateizacije, sa elementima nasilja, te da svojim iskustvenim pokazateljima dokumentuje da se, u stvari, radi o procesu koji ne samo što je na delu i drugde na Zapadu, nego da je to nužan, objektivan i spontan proces sa kompleksom uslova i uzroka na čelu sa procesom industrijalizacije socijalističkog društva na prvom mestu, a zatim i urbanizacije, odvajanja crkve od države, racionalizacije mišljenja i ponašanja itd. (upor. Kerševan, 1984:16-17). Marko Kerševan je upravo sagledavanjem religije kao *politicuma*, što je ona na prostorima bivše Jugoslavije i bila, došao do zaključka da je i sama sociologija religije u Jugoslaviji nastala i artikulisala se u međudejstvu sa političkom sferom. Stoga je i pitanje ateizma bilo *politicum*, jer je marksistički ateizam ne

⁸ Druga strana tog, u znatnoj meri politički protežiranog procesa, nije samo u njegovoj problematičnosti i labilnosti, tj. da se sekularizacija naglo povlači kad prestane politički uslov njenog važenja, nego se istovremeno stvara i sekularno-religijski odnos prema politici u kome se čovek upravo na pseudo-religijski način odnosi prema ovostranom sadržaju (Skledar, 1991). U domaćoj sociologiji sličan smer razmišljanja sledi Slobodan Miladinović (1997:30-31) koji smatra da se prostor za svetovnu religioznost otvara kad iz bilo kog razloga klasična religioznost biva potisnuta na margine društvenog života. Ukoliko taj proces nije rezultat unutrašnjih socio-kulturnih faktora nego spoljašnjih, nasilnih, političkih faktora, utoliko je veća verovatnoća da vladajuća grupa svoju ideologiju izdigne do svetovne religije. To je za tu vladajuću grupu (Komunističku partiju) značajno iz jednog suštinskog razloga: na taj se način podanik pretvara i u neku vrstu vernika, pa se poslušnički odnos ne održava više samo na strahu, prinudi i pretnji, nego u legitimacijski okvir političkog sistema ulazi kako vernikovo prihvatanje „sistemskih“ vrednosti kao dobrih samih po sebi tako i sa tim vrednostima povezana vera kao moralna obaveza.

samo depolitizovao i denacionalizovao tradicionalne religijske razlike i istorijske animozitete, već je bio jedino moguća „religija“ u bivšoj Jugoslaviji koja ne bi delovala dezintegrativno na novi politički sistem. Upravo ovakav smer razmišljanja doprineo je u najnovije vreme boljem shvatanju i objašnjenju reverzibilnog procesa, procesa povećanja kredibilitnosti religija i crkava na čitavom prostoru bivše Jugoslavije u uslovima društvenih previranja na balkanskim prostorima koji su išli prema (re)politizovanju i (re)nacionalizovanju tradicionalnih konfesionalnih razlika. Nastojaćemo da u ovom istraživanju posvetimo dovoljnu pažnju široj elaboraciji društvenih uslova egzistiranja religije i crkve sa praktičnim konsekvencama pre svega na (pravoslavnu) konvencionalnu religioznost ljudi i društvenih grupa u socijalističkom društvu, kako bivšem jugoslovenskom tako i sovjetskom.

Sledeće, *drugo* vremensko razdoblje i ravan analize obuhvata period od kraja 70-ih godina XX veka kada je pribavljena iskustvena evidencija ukazivala da se izvesne promene sa religijom i religioznošću dešavaju, naročito na katoličkim religijskim i konfesionalnim prostorima, te da se nakon neprikosnovene vladavine procesa sekularizacije, u do tada proteklom desetleću, stvaraju uslovi za afirmaciju, obnovu i revitalizaciju religije (Roter, 1984; 1984a; 1986). Kasniji gotovo deceniju u odnosu na katoličke konfesionalne prostore, proces ispoljavanja desekularizujućih učinaka na pravoslavnim konfesionalnim prostorima bivše Jugoslavije, bitno povezan sa krahom socijalizma, raspadom SFRJ i procesima homogenizacije nacija, postao je aktuelan tek krajem 80-ih godina, mada su se početni znaci promena religijske situacije mogli već nazreti negde polovinom 80-ih (Pantić, 1974; 1988; Flere, 1984). To je, dakle, vreme revitalizacije izvesnih tradicionalnih simbola lokalnog konfesionalnog identiteta, obnove zaboravljene istorijske vere nakon pola veka regresije na izuzetno širokom geografskom prostoru Rusije, Estonije, Litvanije, Letonije, Moldavije, Ukrajine, Gruzije, Jermenije, Azarbejdžana i Balkana, kako na prostorima preovladavanja hrišćanstva tako i na prostorima sa islamskim stanovništvom (Martin, 1994).

Empirijska evidencija stvorena do sredine 90-ih godina prošlog veka za prostore srpskog pravoslavlja (Blagojević, 1995; Pantić, 1993; Vukićević, 1993, i dr.) dozvoljavala je argumentovanu

konstataciju o obnovi religioznosti, ali ne u onom obimu i intenzitetu kako se spektakularno najavljivalo krajem 80-ih, kada je socijalizam, barem ideološki ako ne stvarno, ubrzano već silazio sa istorijske pozornice. Istina, neki indikatori konvencionalne religioznosti pružaju uverljive argumente o revitalizaciji i obnovi religioznosti, kako u ukupnom stanovništvu Srbije tako i u nekim većim regionima koji su bili predmet javnomnjenjskih i socioloških empirijskih istraživanja. U periodu od 1975. do 1980. godine religioznost stanovništva Srbije bez Kosova kretala se oko 25% a u periodu od 1991. do 1993. godine oko 42% (Pantić, 1993). Još vidljivija revitalizacija religioznosti stanovništva, na osnovu samoocene religioznosti, može se očitati iz nekoliko empirijskih socioloških istraživanja dva velika okruga u Srbiji (braničevskog i niškog) i istraživanja religioznosti u Crnoj Gori, čiji rezultati pokazuju da se religioznost kretala oko 70%. Raširenost pozitivne konfesionalne identifikacije, izuzetno proširene i do kraja 80-ih, u devetoj deceniji prošlog veka je dostigla verovatno svoje krajnje tačke: prema popisu stanovništva iz 1991. godine („Veroispovest...“, 1993) u Beogradu je bilo 88,6% ljudi koji su se prepoznali u konfesionalnim terminima, u Srbiji 92,8%, u Crnoj Gori 94,3%, na Kosovu i Metohiji čak 98,4%, a u braničevskom okrugu 96,7%. Ipak, naše istraživanje (braničevski okrug 1993. godine) koje je uključivalo dvadesetak indikatora vezanosti za religiju i crkvu kao i formiranje indeksa tradicionalne i aktuelne vezanosti za religiju i crkvu, te indeks religijskih verovanja, argumentovano rezultatima istraživanja, upućivalo je na dijagnozu religijske situacije na jednom pravoslavno homogenom prostoru sredinom 90-ih koja je glasila: zaustavljen je trend daljeg opadanja proširenosti religijskog ponašanja a pojavljuju se i izvesni, ali samo početni, znaci revitalizacije praktikovanja obreda iz sadržaja aktuelnog religijskog ponašanja i nešto primetniji znaci revitalizacije religijskih verovanja. Tradicionalna vezanost ljudi za religiju i crkvu nije nikada ni bila u toj meri dovedena u pitanje da bi se moglo govoriti o nekom spektakularnom povratku obredima tradicionalne prirode, mada i kod njih, naročito kod ispitanika gradskog miljea, primećujemo znake revitalizacije. Istini za volju, empirijska evidencija za domaće religijske i konfesionalne prostore sa važenjem za kraj devete decenije prošlog veka potvrdila je svojim iskustvenim obaveštenjima prethodno samo nagoveštenu tendenciju desekularizacije sa početka decenije (Radisavljević-Čiparizović, 2001). Jedan

od zadataka ovog istraživanja treba da bude analiza prihvatljivog teorijskog koncepta interpretacije religijskih promena u postsocijalističkim društvima, koja treba da usledi nakon prethodne precizne detekcije promena religioznosti ljudi i njihove vezanosti za crkvu u Jugoslaviji (Srbiji i Crnoj Gori) i Rusiji.

Kao što se krajem 80-ih godina na pravoslavnim prostorima u bivšoj Jugoslaviji počela manifestno menjati dotada vrlo nepovoljna religijska situacija po institucionalizovane religijske organizacije – crkve i religioznost ljudi, tako se isti trend uočava i u Sovjetskom Savezu. Ukupnim uvidom u empirijsku evidenciju, raskrsnu tačku vidljivih manifestacija kumulativnog zbira postepenih religijskih promena nalazimo u 1987/88. godini. Tek od kraja osme decenije prošlog veka možemo da govorimo o stidljivom začetku procesa revitalizacije religije i vraćanju ljudi religiji i crkvi u do tada neprikosnovenom ateističkom kulturnom ozračju Sovjetskog Saveza (Лисовский, 1996:398-399). Kao i u slučaju domaće empirijske evidencije, empirijska evidencija stvorena početkom 90-ih za ruski konfesionalni i religijski prostor omogućila je da se tendencija revitalizacije religioznosti s kraja 80-ih potvrdi, jer se religioznost manifestno pojačala u mnogim domenima religijskih verovanja, ponašanja i udruživanja (Filatov, 1993; Greeley, 1994; Gee, 1995). Tako dolazimo do *treće*, najvažnije ravni analize ovog istraživanja. Na osnovu komparativne analize promene religioznosti u Jugoslaviji i Rusiji do kraja XX veka treba ukazati na problematičnost procesa i koncepta sekularizacije, ograničenja ovog koncepta kao i domena njegovog važenja, ali isto tako i na elemente ovog procesa koji u budućnosti postsocijalističkih društava imaju perspektivu. Da li je savremeno, kako neki kažu eruptivno, obnavljanje religioznosti i povratak religiji i crkvi doseglo krajnje domete, da li je desekularizacija stabilan proces ili se mogu očekivati promene reverzibilne prirode – ponovno okretanje ljudi od religije i crkve i zapostavljanje religijskog ponašanja? Na temelju onog što su o religijskim promenama napisali Flere (1994: 204-208) i Đorđević (u više svojih radova) mogli bi smo zaključiti da je sa propašću socijalizma u Istočnoj Evropi i u bivšoj Jugoslaviji snažno nastupio ne proces desekularizacije već, imajući na umu karakter drame ateizacije na ovim prostorima koja je vodeću ulogu igrala više od pola veka, proces deateizacije koji će biti kratkog veka, ali će pripremiti put sada ne za isforsiranu i politički instruiranu, već za autonomnu, prirodnu i istinsku sekulari-

zaciju.⁹ U našoj sociologiji Dragoljub B. Đorđević je bio prvi sociolog koji je lansirao ideju, nastalu u teorijskom dijalogu sa tekstovima Jakova Jukića, o „strateškom značaju istinske sekularizacije“ za razvoj današnjeg jugoslovenskog (srpskog) društva. Naime, smatra ovaj autor, ako pristajemo na tezu o transformaciji savremenog postsocijalističkog društva iz tradicionalnog u moderno društvo, onda nužno pristajemo i na tezu o sekularizaciji i posvetovljenju. „Jugoslovensko društvo će kročiti na put zbiljske sekularizacije“ (Đorđević, 1995; videti i Đorđević, 1994), iako izgleda da je takva tvrdnja paradoksalna s obzirom da je religijsko-crkveni kompleks od početka do sredine 90-ih godina upravo doživio vidnu afirmaciju. Proces revitalizacije religije znači, po ovom sociologu, ne bi trebao da bude dugog veka. Budućnost religijske situacije, tumačena u okvirima navedenog mišljenja, treba da izgleda sasvim drugačije od savremenog stanja koje se opisuje u terminima povratka svetog i revitalizacije religije. Nalazimo da odgovor na pitanje budućnosti procesa sekularizacije/desekularizacije predstavlja *osnovni cilj* ovog istraživanja. Zbog toga će biti potrebno dublje proučiti ove reverzibilne procese u bivšem Sovjetskom Savezu i današnjoj Rusiji, kao i u bivšoj Jugoslaviji i današnjoj Srbiji i Crnoj Gori, naročito od sredine 80-ih godina, oslanjajući se pri tome ne samo na istraživanja sovjetskih i ruskih autora već i na doprinose, istina retke, ali nezaobilazne, koji se po ovom pitanju mogu naći i u našoj sociologiji (Đorđević, 1990). Doprinosi navedenoj problematici beleže se i u sve brojnijoj iskustvenoj evidenciji zapadnih autora koji su se bavili empirijskim istraživanjima na tlu bivšeg Sovjetskog Saveza posle promene političkog režima. Proučavanja koja se odnose na religijsku situaciju u bivšoj i sadašnjoj Jugoslaviji su ne samo većini domaćih sociologa poznata nego su i dostupnija.

Istraživanje koje preduzimamo polazi od nekoliko relevantnih *hipoteza* koje se odnose na proces sekularizacije uopšte, a onda i na prirodu i budućnost ovog procesa na prostoru jugoslovenskog (srpsko-crnogorskog) i ruskog postsocijalističkog društva:

⁹ Izbor literature o sekularizaciji (1980-1993) kao i prevod delova najznačajnijih tekstova o sekularizaciji većine autora koji su se njome bavili može se na našem jeziku naći u izvrsnom zborniku *Povratak svetog?* (1994), čiji je priređivač i pisac uvodne studije naš sociolog religije „sekularista“ Dragoljub B. Đorđević. U savremenoj ruskoj sociologiji religije o pojmu religije i sekularizacije više u Гараджа, 1995:163-175; 256.

Hipoteza 1. Polazimo od pretpostavke da je sekularizacija reverzibilna pojava. Istina, ne postoji saglasnost ni u definisanju pojma sekularizacije niti postoji jedinstveni koncept sekularizacije. Jedni smatraju da je ovaj proces neizbežan u savremenom društvu, drugi da nije, treći da se sekularizacija uopšte ne zbiva, a ima istraživača koji ga posmatraju kao reverzibilnu pojavu. Od kako je 60-ih godina teorija (teorije) sekularizacije stekla legitimnost u sociologiji, pojavila su se barem dva iskristalisana shvatanja sekularizacije: po prvom shvatanju u savremenim društvima (misli se prvenstveno na razvijena društva) tokom dugog perioda posle II svetskog rata na delu je bio proces odvajanja ljudi od religije i crkve, gubitak društvenog značaja religije i posvetovljenje (Akuaviva /Acquaviva/, Vilson /Wilson/, Koks /Cox/, Fen /Fenn/, Jukić, Vrcan, Đorđević); sa druge strane „antisekularisti“ smatraju da je religija u savremenom svetu samo promenila svoje izražajne forme, osporavajući različitom argumentacijom ne samo termin, nego i sekularizaciju kao realan socijalno-istorijski proces (Lukman /Lukmann/, Martin, Bel /Bell/, Glasner, Šajner /Shiner/, donekle i Šušnjić i drugi). Tragajući za prihvatljivim definicijama religije i sekularizacije nastojaćemo da pokažemo da treba prihvatiti srednje rešenje, koje neće ići na nužno prihvatanje jedne opcije kao jedino istinite ili barem teorijski plodne, već će uvažavati nepobitne argumente drugog pristupa. Takvo srednje rešenje zagovara Filip Hemond (1994:142 – /Hammond/) mada u jednom specifičnom smislu razlikovanja religijskog i svetog i našim teškoćama u konceptualnoj preciznosti koja nije postignuta u prepoznavanju svetog usred svetovnog pošto se sveto ne nalazi samo u religioznom. Brojne elemente sekularizacije lako je moguće identifikovati ne samo u najrazvijenijim nego i u manje razvijenim društvima savremenog sveta, ali su u svim tim društvima moguće i „provale“ religioznosti (bilo konvencionalne bilo postmoderne) i povratak ljudi u krilo crkvenog autoriteta i svetog uopšte, što itekako zavisi od promenljivog socijalnog konteksta u kome religija i crkva egzistiraju. Doduše, ni svi „sekularisti“ ne smatraju da proces sekularizacije podrazumeva iščezavanje, potpuni nestanak religije i religioznosti, što znači da sekularizacija nije jednosmeran proces pošto su obrti uvek mogući (Fen).

Hipoteza 2. Pokreti obnove religioznosti započeti krajem 80-ih godina prošlog veka u većini bivših komunističkih društava i pored

toga što su nastali u jednom širem ambijentalnom kontekstu izuzetno duboke društvene krize, kraha globalnog društva, i povećane slobode savesti i izbora, bili su, kako Martin piše, suštinski nacionalizam i incidentno verski. U tim uslovima se početkom procesa revitalizacije nije revitalizovala religija *per se*, nego religija i religioznost kao političke i nacionalističke pojave u okvirima, ne univerzalnog, nego lokalnog i etnocentričnog. Religija (crkva) združena sa lokalnim nacionalnim ima svoju manifestnu, ali i latentnu funkciju (Merton). Manifestna funkcija predstavljena je u samoj religioznosti kao kognitivnom i emocionalnom odnosu prema bogu. Skrivena funkcija je u poziciji garanta odbrane kulture i nacionalnog identiteta sa jasnim obeležjem protektivnog i integrativnog, homogenizujućeg. Ako bi opasnost i ugroženost nacionalnih ili religijskih grupa u pluralističkim nacionalnim i konfesionalnim društvima prošla, ili se barem značajno smanjila, osnovano je pretpostaviti da bi i religija i crkva u onoj meri u kojoj snaže procese etnoreligijske mobilizacije slabile kod pojedinca i društvenih grupa, pa bi se odnos ljudi prema religiji i crkvi tada više zasnivao na nekim drugim kompenzatorskim funkcijama religije i crkve što jača unutrašnje obnoviteljske potencijale crkve čisto religijske prirode.

Hipoteza 3. Odgovor na pitanje da li će u bivšim komunističkim društvima istinska sekularizacija biti njihova budućnost mora uzeti u obzir smer razvoja ovih društava prema pretpostavkama demokratizacije postsocijalističkog društva. Ako pretpostavimo da u društvenim procesima mogu nastupiti nove okolnosti i neočekivane tendencije, onda ne možemo biti nedvosmisleni ni u odgovoru na pitanje da li će budućnost ovih društava biti u znaku potrebe za masovnim religijskim i konfesionalnim izrazom ili će nastupiti fragmentacija sistema uverenja i religioznog ponašanja. Ono u šta možemo biti sigurni je činjenica da će opšte socio-političke prilike u ovim društvima značajno opredeljivati i sam proces (de)sekularizacije. Svojim društveno značajnim implikacijama religijsko-crkveni kompleks će ili postepeno gubiti na kredibilnosti, povlačeći se u sferu privatnosti individua i malih grupa posvećenih veri, ili će aktuelna obnova religioznosti, budu li se ova društva kretala u susret etnocentrističkom zatvaranju, biti važan faktor nove religijske ideologije i na njoj zasnovane razvojne filozofije – temelju na kome stoje poslednjih desetak godina određene političke grupacije i u Srbiji i u Rusiji.

Zaključno razmatranje u ovom radu treba da na osnovu analize religijskih promena u Jugoslaviji i Rusiji okvirno ukaže na budućnost svetog, religije i crkve kao i religioznosti ljudi u postsocijalizmu na početku trećeg milenijuma.

Istraživanje će se, na osnovu konsultovanja literature, prvenstveno na srpskom i ruskom a manje i na engleskom jeziku, te na osnovu uvida u obimnu empirijsku evidenciju, najpre bazirati na *analitičkom metodu* čiji je zadatak da svestrano analizira rezultate i zaključke mnogobrojnih empirijskih istraživanja religijske situacije u pomenutim društvima sve do kraja XX veka, a zatim da na ovim osnovama u *sintetičkom prilazu* uobličii odgovor na pitanje fundamentalno za ovo istraživanje: da li savremene religijske promene u ovim društvima ocrtavaju stabilan proces desekularizacije ili će stabilne društvene okolnosti diferencirati određene proporcije vernika, neopredeljenih i ateista (Đorđević) na osnovu kojih se može izvući zaključak o nastupajućem procesu sekularizacije? Dva pristupa, bitno različita, sociografski i sociološki, u ovom istraživanju su komplementarni. Prvim se obezbeđuje odgovarajuća iskustvena osnova za teorijska sociološka uopštavanja o religijskoj situaciji, najpre u društvenom okviru socijalizma, a potom o kardinalnim religijskim promenama u Jugoslaviji i Rusiji posle urušavanja tog sistema u tzv. periodu tranzicije.

Literatura

Agadjanian, Alexander (2001) „Revising Pandora’s Gifts: Religious and National Identity in the Post-Soviet Societal Fabric. <http://www.findarticles.com/cf.de/>

Авраменко, А. А. (2001), „Религиозная обстановка в Калуге“, *Социологические исследования*, № 11.

Атеизм в Советском Союзе: становление и развитие (1986), Москва, Мысль.

Bačević, Ljiljana (1964), „Neki aspekti stanja religijskog fenomena u našem društvu“, u *Jugoslovensko javno mnjenje o aktuelnim političkim i društvenim pitanjima*, IDN; Centar za istraživanje javnog mnjenja, Beograd, Sveska A-4.

Bahtijarević, Štefica (1975), „Religijsko pripadanje i sekularizacija“, *Naše teme*, br. 3.

- Balaguškin, E. G. (1996), „Новые религии как социокультурный и идеологический феномен“, *Общественные науки и современность*, № 5.
- Barić, Robert (1999), „Politička komponenta ruske ekonomske krize“, *Politička misao*, br.4.
- Bašić, Goran (2001), „Međuetnički odnosi i položaj manjina u savremenoj Evropi“, u *Vera manjina i manjinske vere*, JUNIR godišnjak VIII, Niš, JUNIR i ZOGRAF.
- Bell, Daniel (1986), „Povratak svetoga? Diskusija o budućnosti religije“, *Lica*, br. 7-10.
- Benc, Ernst (1991), „Veličina i slabosti pravoslavlja“, u *Pravoslavlje između neba i zemlje*, Gradina, br. 10-12.
- Berger, Peter (1969), *The Sacred Canopy, Elements of a Sociological Theory of Religion*, New York.
- Berger, Piter (2001), „Sociologija: povlačenje poziva“, u Đorđević, B. D. *Sociologija forever*; Niš, Punta.
- Boneta, Željko (1989), „Religijska situacija u Rijeci“, *Argumenti*, br. 1-2.
- Bešić, Miloš; Đukanović, Borislav (2000), *Bogovi i ljudi. Religioznost u Crnoj Gori*, Podgorica, CID i SOCEN.
- Bigović, Radovan (2000), „Demokratija i pravoslavlje“ u *Crkva, Država i civilno društvo*, Beograd, Centar za demokratiju.
- Бызов, Л. Г.; Филатов, С. Б. (1993), „Религия и политика в общественном сознании советского народа“ u *На пути к свободе совести – II*, Москва, Издательская группа „Прогресс“; „Культура“.
- Blagojević, Mirko (1995), *Približavanje pravoslavlju*, Niš, JUNIR; Gradina.
- Blagojević, Mirko (1996), „Religijske promene, desekularizacija i nacionalizam“, u *Religija, crkva, nacija*, JUNIR godišnjak III, Niš; Subotica, JUNIR i Otvoreni Univerzitet.
- Blagojević, Mirko (2001), „Revitalizacija religije i dijalog“, u *Interreligijski dijalog kao vid pomirenja u Jugoistočnoj Evropi*, Beograd, BOŠ.
- Bogdanović, Mira (1997), „Vek i po tranzicije u Srbiji: bilansi i izgledi“ u *Promene postsocijalističkih društava iz sociološke perspektive*, Beograd, IDN, Centar za sociološka istraživanja.
- Bogdanović, Mira (2000), „Radništvo i modernizacija u Srbiji“, *Sociologija*, br. 4.
- Bošnjak, Branko; Bahtijarević, Štefica (1970), *Porodica, crkva i religija*, Zagreb, IDIS.
- Bujišić, Branislava (1995), „Tranzicija između reforme i revolucije“ u *Zastoji u jugoslavenskoj tranziciji*, Beograd, IDN, Centar za sociološka istraživanja.

- Coser, L. A. (1956), *The Function of Social Conflict*, London, Routledge and Kegan Paul.
- Crkva, država i civilno društvo* (2000), Beograd, Centar za demokratiju.
- Čenan, Oliver (1994), „Sekularizaciona paradigma: sistematizacija“, u *Povratak svetog?* Niš, Gradina.
- D’ankos, Elen Karer (1992), *Ruska nesreća (ogled o političkom ubistvu)*, Sremski Karlovci; Novi Sad, Izdavačka knjižnica Zorana Stojanovića.
- Darendorf, Ralf (1989), „Čudan kraj socijalizma“, *Književne novine*, I. X.
- Douglas, Mary (1986), „Posljedice modernizacije po religijske promjene“, *Lica*, br. 7-10.
- Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba* (1995), Beograd, Institut za filozofiju i društvenu teoriju i Filip Višnjić.
- Dve hiljade godina hrišćanstva na Balkanu* (2001), JUNIR godišnjak VII, Niš, JUNIR i ZOGRAF.
- Дубов, И. Г. (2001), „Уровень религиозности и влияние религиозных устоновок на отношение россиян к политическим лидерам“, *Политические исследования*, № 2., <http://www.politstudies.ru/full-text/2001/2/7.htm>.
- Đorđević, B. Dragoljub (1984), *Beg od crkve*, Knjaževac, Nota.
- Đorđević, B. Dragoljub (1987), *Studenti i religija*, Niš, Zbivanja.
- Đorđević, B. Dragoljub (1990), *O religiji i ateizmu*, Niš, Gradina; Beograd, Stručna knjiga.
- Đorđević, B. Dragoljub (1992), „Pravoslavlje između neba i zemlje“, *Gradina*, br.10-12.
- Đorđević, B. Dragoljub (1994), „Sveto i svetovno – sekularizacija kao sociološki problem“, u *Povratak svetog?*, Niš, Gradina.
- Đorđević, B. Dragoljub (1994a), „Religijsko-crkveni kompleks, raspad Druge i budućnost Treće Jugoslavije (fragmenti)“ u *Raspad Jugoslavije, Filozofija i društvo*, VI.
- Đorđević, B. Dragoljub (1995), „Sekularizacija, religija i razvoj jugoslovenskog društva“, u *Religija i razvoj*, JUNIR godišnjak II, Niš, JUNIR.
- Đorđević, B. Dragoljub (1998), *Proroci 'nove istine' – sekte i kultovi*, Niš, JUNIR i Društvo za razvoj i unapređenje zdravlja dece i omladine.
- Đorđević, B. Dragoljub (2001), *Sociologija forever*, Niš, Punta.
- Đorđević, B. Dragoljub (2001a), „Klasična religiozost Roma“ u JUNIR godišnjaku VIII, *Vera manjina i manjinske vere*, Niš, JUNIR i ZOGRAF.
- Đorđević, B. Dragoljub; Đurović, Bogdan (1994), „Sekularizacija i pravoslavlje: slučaj Srba“, u *Povratak svetog?*, Niš, Gradina.

- Dorđević, B. Dragoljub; Todorović, Dragan (2000), *Mladi, religija, veronauka*, Beograd, Agena; Niš, KSS.
- Dorđević, B. Dragoljub; Todorović, Dragan (2001), „Religijska većina o religijskoj manjini“ u *Interreligijski dijalog kao vid pomirenja u Jugoistočnoj Evropi*, Beograd, BOŠ.
- Dorđević, Jelena (2000), „Kultura kao činilac tranzicije i modernizacije“, *Teme*, br. 3-4.
- Dorđević, Jelena (2001), „Interreligijski dijalog i svakodnevni život“, u *Interreligijski dijalog kao vid pomirenja u Jugoistočnoj Evropi*, Beograd, BOŠ.
- Dorđević, Jelena (2001), „Невидљива религија – нужна промена, мода или јерес“, u *Vera manjina i manjinske vere*, JUNIR godišnjak VIII, Niš, JUNIR i ZOGRAF.
- Элбакян, Е. С.; Медведко, С. В. (2001), „Влияние религиозных ценностей на экономические предпочтения верующих россиян“, *Социологические исследования*, № 8.
- Etno-religijski odnosi na Balkanu* (1997), JUNIR godišnjak IV, Niš, JUNIR.
- Фактор этноконфессиональной самобытности в постсоветском обществе* (1998), (ур.М.Олкотт і А. Малащенко), Москва, Carnegie Center.
- Федеральный закон „О свободе совести и о религиозных объединениях“*; (1997), 1. октябрия, *Российская газета*.
- Федотова, В.Г. (1997), *Модернизация „другой“ Европы*, Москва, ИФ РАН.
- Флечер, У. (1987), „Советские верующие“, *Социологические исследования*, № 4.
- Филатов, С. Б. (1988), „Нужна ли нам ’внутренняя граница?“, *Социологические исследования*, № 5.
- Филатов, С. Б. (1992), „РПЦ и политическая элита“ u *Религия и политика в посткоммунистической России (Материалы круглого стола)*, *Вопросы философии*, № 7.
- Filatov, Sergei (1994), „On paradoxes of the Post-Comunist Russian Orthodox Church“, in Cipriani Roberto (ur) *Religions sans frontiers?. Present and Future Trend of Migration, Culture and Communication*, Roma, Presidenza Del Consiglio Dei Ministri. Dipartimento Per L’informazione E L’editoria.
- Филатов, С. Б. (1999), „Новое рождение старой идеи: Православие как национальный символ“, *Политические исследования*, № 3.; <http://www.politstudies.ru/fulltext/1993/3/14.htm>.

- Flere, Sergej; Pantić, Dragomir (1977), *Ateizam i religioznost u Vojvodini*, Novi Sad, Pravni fakultet u Novom Sadu; Institut društvenih i pravnih nauka, Novi Sad.
- Flere, Sergej (1984), „Religija i religioznost u jugoslovenskom društvu“, *Kultura*, 65-67.
- Flere, Sergej (1994), „Desekularizacija u Istočnoj Evropi“ u *Povratak svetog?*, Niš, Gradina.
- Фурман, Д. Е. (1985), „Тенденции развития массового религиозного сознания в США“, *Социологические исследования*, № 4.
- Фурман, Д. Е. (1989), „Религия, атеизм и перестройка“ u *На пути к свободе совести*, Москва, Прогресс.
- Галкин, А. А. (1998), „Тенденции изменения социальной структуры“, *Социологические исследования*, № 10.
- Гараджа, В. И. (1989), „Переосмысление“, u *На пути к свободе совести*, Москва, Прогресс.
- Гараджа, В. И. (1995), *Религиеведение: Учебное пособие*, Москва.
- Gee, Gretchen Knudson (1995), „Geography, Nationality, and Religion in Ukraine: A Research Note“, *Journal for Scientific Study of Religion*, 34 (3).
- Goati, Vladimir (1992), „Efekti 'većinske demokratije' na prostoru Jugoslavije“, *Sociologija*, br. 3.
- Goati, Vladimir (1998), „Političke elite i raspad SFRJ“ u *Integrativni i dezintegrativni procesi u zemljama tranzicije*, Beograd, Moskva, Univerzitet u Beogradu, IDN; Российская Академия Наук, Институт социально-политических исследований.
- Голенкова, З. Т. (1998), „Динамика социоструктурной трансформации в России“, *Социологические исследования*, № 10.
- Golenkova, Zinaida (1998a), „Socijalna dezintegracija postsovjetskog prostora“ u *Integrativni i dezintegrativni procesi u zemljama tranzicije*, Beograd, Moskva, IDN; Российская Академия Наук, Институт Социально-политических исследований.
- Голенкова, З. Т., Игитханян, Е. Д. (1998), „Средние слои в современной России“, *Социологические исследования*, № 7.
- Golubović, Zagorka (1995), „Društveni i kulturni milje: Jugoslavija od 1980. do 1990-ih godina“ u Golubović, Z. et all. *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Beograd, Institut za filozofiju i društvenu teoriju i Filip Višnjić.
- Gredelj, Stjepan (1993), „Nacija – (s)mišlena zajednica“, *Sociologija*, br. 4.
- Greeley, Andrew (1994), „A Religious Revival in Russia“, *Journal for Scientific Study of Religion*, 33 (3).

- Greeley, Andrew (1996), *Religion as Poetry*, Transaction Publishers, New Brunswick and London.
- Grumeli, Antonio (1997), „Sociološki aspekt – društveni značaj hrišćanstva i sekularizacije u procesu kulturne ateizacije“, u *Iskušenja ateizma*, Niš, Gradina; JUNIR.
- Hemond, E. Filip (1994), „Kako razmišljati o svetom u svetovno doba“, u *Povratak svetog?* Niš, Gradina.
- Хилл, Кент (1993), „Православная Церковь и плюралистическое общество“, u *Религия и демократия: на пути к свободе совести II*, Москва, Издательская группа „Прогрес“ i „Культура“.
- Hrišćanstvo, društvo, politika* (1999), JUNIR godišnjak VI, Niš, JUNIR.
- Иеромонах Иннокентий /svetovno ime: Павлов Сергей Николаевич/ (1987), „О современном состоянии Русской православной церкви“, *Социологические исследования*, № 4.
- Иеромонах Иннокентий (1988), „Диалог: время благоприятно... (беседа со священнослужителем Русской православной церкви)“ *Социологические исследования*, № 4.
- Ильясов, Ф. Н. (1987), „Религиозное сознание и поведение“, *Социологические исследования*, № 3.
- Integrativni i dezintegrativni procesi u zemljama tranzicije* (1998), Beograd, Moskva, Univerzitet u Beogradu, IDN; РАН, Институт социально-политических исследований.
- Interreligijski dijalog kao vid pomirenja u Jugoistočnoj Evropi* (2001), Beograd, BOŠ.
- Iskušenja ateizma* (1997), Niš, Gradina; JUNIR.
- Яблоков, И. Н. (1979), *Социология религии*, Москва, Мысль.
- Ядов, В. А. (2001), *Россия как трансформирующееся общество: резюме многолетней дискуссии социологов*, [http://www.isras.rssi.ru /Articles.htm/](http://www.isras.rssi.ru/Articles.htm/).
- Jukić, Jakov (1973), *Religija u modernom industrijskom društvu*, Split, Crkva u svijetu.
- Jukić, Jakov (1991), „Religija i ateizam postmoderne“, *Gradina*, br. 5-6.
- Jukić, Jakov (1991a), *Budućnost religije*, Split, Matica hrvatska.
- Jukić, Jakov (1997), *Lica i maske svetoga*, Zagreb, Kršćanska Sadašnjost.
- Каргина, И. Г. (1998), „О динамике развития христианских конфессий“, *Социологические исследования*, № 6.
- Каарияйнен, Киммо; Фурман, Д. Е. (1997), „Верующие, атеисты и прочие (эволюция российской религиозности)“, *Вопросы философии*, № 6.

- Каарийнен, Киммо; Фурман, Д. Е. (1999), „Татары и русские – верующие и неверующие, старые и молодые“, *Вопросы философии*, № 11.
- Каарийнен, Киммо; Фурман, Д. Е. (1999а), „Люди на тающей льдине (ценностные ориентации религиозной элиты России)“, *Вопросы философии*, № 1.
- Katunarić, Vjeran (1991), „Uoči novih etnopolitičkih raskola: Hrvatska i Bosna i Hercegovina“, *Sociologija*, br. 3.
- Kembl, Kolin (1997), „Pristup konceptualizaciji ireligije i ireligioznosti“, u *Iskušenja ateizma*, Niš, Gradina i JUNIR.
- Kerkhofs, Jan (1994), „Kako je pobožna Evropa?“ u *Povratak svetog?*“, Niš, Gradina. Prevedeno iz „Kako je Evropa varna“, *Znamewe*, br. 3-4 iz 1992.god.
- Kerševan, Marko (1984), „Marksistička sociologija religije–kako i zašto?“, *Kultura*, br. 78-79.
- Koks, Harvi (1994), „Religija se vraća u svetovni grad“, u *Povratak svetog?*, Niš, Gradina.
- Костюк, К. Н. (2000), „Православный фундаментализм“, *Политические исследования*, № 5., <http://www.politstudies.ru/fulltext/2000/5/12.htm>.
- Krajina, Dijana (2001), „Poslijeratni trend hiperreligioznosti i religijsko-nacionalnog ekskluzivizma u Bosni i Hercegovni. Studija slučaja: Doboj i okolina“, u JUNIR godišnjak VIII, *Vere manjina i manjinske vere*, Niš, JUNIR i ZOGRAF.
- Кублицкая, Е. А. (1990), „Традиционная и нетрадиционная религиозность: опыт социологического изучения“, *Социологические исследования*, № 5.
- Kuburić, Zorica (1999), „Hrišćanstvo i psihičko zdravlje vernika“ u *Hrišćanstvo, društvo, politika*, JUNIR godišnjak VI, Niš, JUNIR.
- Kuburić, Zorica (2001), „Pravoslavna religioznost u Srbiji u 20. veku“, u *Dve hiljade godina hrišćanstva na Balkanu*, JUNIR godišnjak VII, Niš, JUNIR i ZOGRAF.
- Левада, Юрий (1965), *Социальная природа религии*, Москва.
- Let, Džeјms (2001), „Nauka, religija i antropologija“, *Kultura*, br. 101.
- Лисовский, В. Т. (1996), „Религиозность молодежи“, u *Социология молодежи*, С. П., Издательство С. Петербургского Университета.
- Luckmann, Thomas (1967), *The Invisible Religion, The Transformation of Symbols in Industrial Society*, New York.
- Lukman, Tomas (1994а), „Sekularizacija – moderan mit“ u *Povratak svetog?*, Niš, Gradina.

- Lukman, Tomas (1994b), „Sekularizacija – nasleđe iz ranih dana sociologije“ u *Povratak svetog?*, Niš, Gradina.
- Markov, Slobodanka; Jovović, Smiljana (1997), „Religijska tolerancija mladih u Srbiji krajem devedesetih“, u *Etno-religijski odnosi na Balkanu*, JUNIR godišnjak IV, Niš, JUNIR.
- Martin, Dejvid (1994), „Pitanje sekularizacije: perspektiva i retrospektiva“, u *Povratak svetog?* Niš, Gradina.
- Мень, Александр – священник (1989), „Религия, культ личности и секулярное государство (заметки историка религии)“ u *На пути к свободе совести*, Москва, Прогресс.
- Мчедлов, М. П. (1998), „О религиозности российской молодежи“, *Социологические исследования*, № 6.
- Мчедлов, М. П.; Филимонов, Э. Г. (1999), „Социально-политические позиции верующих в России“, *Социологические исследования*, № 3.
- Mihajlović, Srećko i drugi (1990), *Deca krize*, Beograd, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje.
- Miladinović, Slobodan (1997), „Svetovna religioznost kao oblik političkog ponašanja“, u *Etno-religijski odnosi na Balkanu*, JUNIR godišnjak IV, Niš, JUNIR.
- Miladinović, Slobodan (2001), „Religioznost: između stvarnosti i predrasude“, u *Učenje, organizacija i delovanje verskih zajednica i pokreta*, JUNIR godišnjak V, Niš, JUNIR i ZOGRAF.
- Митрохин, Николай (1998), „Православие на Северном Кавказе“ u *Фактор этноконфессиональной самобытности в постсоветском обществе* (ур.М.Олкотт i А. Малашенко), Москва, Carnegie Center.
- Mojzes, Pavle (2002), „Tipovi susreta među religijama“, *Teme*, br. 1.
- Мчедлов, М. П.; Нуруллаев, А. А.; Филимонов, Э. Г.; Элбакян, Е. С. (1994), „Религия в зеркале общественного мнения“, *Социологические исследования*, № 5.
- На пути к свободе совести* (1989), Москва, Прогресс.
- Nikolić, Miloš (1997), „Šest godina tranzicije u Istočnoj Evropi: jedanaest hipotetičnih ocena“, u *Promene postsocijalističkih društava i sociološke perspektive*, Beograd, IDN, Centar za sociološka istraživanja.
- Novaković, Nada (1997), „Radništvo i modernizacija u postsocijalističkom društvu (primer Jugoslavije)“, u *Promene postsocijalističkih društava iz sociološke perspektive*, Beograd, IDN, Centar za sociološka istraživanja.
- Novaković, Nada (1997a), „Radništvo i tranzicija u SR Jugoslaviji“, *Sociologija*, br. 4.

- Новикова, Л. Г. (1998), „Основные характеристики динамики религиозности населения“, *Социологические исследования*, № 9.
- Одинцов, М. И. (1989), „Путь длиною в семь десятилетий: от конфронтации к сотрудничеству (государственно-церковные отношения в истории советского общества)“, u *На пути к свободе совести*, Москва, Прогресс.
- Osipov, Genadij (1998), „Integracija i dezintegracija u savremenom svetu“, u *Integrativni i dezintegrativni procesi u zemljama tranzicije*, Beograd, Moskva, IDN, Институт социально-политических исследований.
- Paić, Gordana (1991), „Srpska pravoslavna crkva i kriza“, u *Pravoslavlje između neba i zemlje, Gradina*, br. 10-12.
- Pantić, Dragomir, (1974) *Intezitet religiozne i nereligiozne orijentacije u Beogradu*, Beograd, IDN, Centar za istraživanje javnog mnjenja, (šapirografisano).
- Pantić, Dragomir (1988), *Klasična i svetovna religioznost*, Beograd, Centar za politikološka i javnomnjenjska istraživanja.
- Pantić, Dragomir (1990), „Prostorne, vremenske i socijalne koordinate religioznosti mladih u Jugoslaviji“, u S. Mijalović i dr. *Deca krize*, Beograd, IDN; Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje.
- Pantić, Dragomir (1991), „Religioznost građana Jugoslavije“, u *Jugoslavija na kriznoj prekretnici*, Beograd, IDN; Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje.
- Pantić, Dragomir (1993), „Promene religioznosti građana Srbije“, *Sociološki pregled*, br. 1-4.
- Pantić, Dragomir (1998), „Vrednosti i procesi socijalne integracije i dezintegracije“, u *Integrativni i dezintegrativni procesi u zemljama tranzicije*, Beograd, Moskva, Univerzitet u Beogradu, IDN; РАН, Институт социально-политических исследований.
- Pantić, D., Joksimović, S., Džuverović, B., Tomanović, V. (1981), *Interesovanja mladih*, Beograd, ИС SSO.
- Пейкова, З. И. (2001), „Апостасия как фактор дестабилизации общества“, *Социологические исследования*, № 4.
- Perović, Latinka (1998), „Istorijske uslovljenosti dezintegracije Jugoslavije – slučaj Srbije“, u *Integrativni i dezintegrativni procesi u zemljama tranzicije*, Beograd, Moskva, IDN; РАН, Институт социально-политических исследований.
- Победоносцев, К. П (1993), *Великая ложь нашего времени*, Москва, Русская книга.

- Pojatina, S. (1988), „Religija i religioznost u jugoslovenskom društvu“ u *Empirijska istraživanja društvene svesti*, Beograd, Centar za društvena istraživanja.
- Полонский, Андрей (1998), „Православная церковь и общество в посткоммунистической России“, u М. Олкотт; А. Малашенко: *Фактор этноконфессиональной самобытности в постсоветском обществе*, Москва, Carnegie Center.
- Popović, Mihajlo (1991), „Totalitarne karakteristike realsocijalizma“, *Sociologija*, br. 4.
- Поспеловский, Д. В. (1995), *Русская православная церковь в XX веке*, Москва, Издательство Республика.
- Potočnik, Vinko (1999), „Katoliška cerkev in kristjan v zavesti današnjih slovencev“ u Toš, Niko et al., *Podobe o cerkvi in religiji (na Slovenskem v 90-ih)*, Ljubljana, FDV – IDV, Center za reziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij.
- Povratak svetog?* (1994), Niš, Gradina.
- Pravoslavlje između neba i zemlje* (1992), Niš. Gradina.
- Prokopijević, Miroslav (1996), „Zašto je propao komunizam?“, *Sociološki pregled*, br.1.
- Promene postsocijalističkih društava iz sociološke perspektive*, (1997), Beograd, IDN, Centar za sociološka istraživanja.
- Radić, Radmila (1995), *Verom protiv vere (država i verske zajednice u Srbiji 1945-1953)*, Beograd, INIS.
- Radić, Radmila (1995a), „Srpska pravoslavna crkva u poratnim i ratnim godinama (1980-1995) – Crkva i srpsko pitanje“, *Republika*, br. 121-122.
- Radisavljević-Čiparizović, Dragana (2001), „Vežanost ljudi za religiju i crkvu u Srbiji krajem devedesetih“, u *Vere manjina i manjinske vere*, JUNIR godišnjak VIII, Niš, JUNIR i ZOGRAF.
- Radisavljević-Čiparizović, Dragana (2002), „Religija i svakodnevni život: vežanost ljudi za religiju i crkvu u Srbiji krajem devedesetih“ u *Srbija na kraju milenijuma*, Beograd, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Радугин, А. А. (1996), *Введение в религиоведение (курс лекции)*, Москва, Издательство Центр.
- Religion and religiousness in Russia 1991*, <http://www.fsd.uta.fi/english/data/frF1092.htm>. Data Coolector: Институт сравнительных социальных исследований, Deposit Date: 26. II 2001., Data Producer: Kääriäinen, Kimmo.
- Religion and religiousness in Russia 1993*, <http://www.fsd.uta.fi/english/data/frF1093.htm>.

- Religion and religiousness in Russia 1996*, <http://www.fsd.uta.fi/english/data/frF1094.htm>.
- Religion and religiousness in Russia 1999*, <http://www.fsd.uta.fi/english/data/frF1095.htm>.
- Religija i razvoj* (1995), JUNIR godišnjak II, Niš, JUNIR.
- Religija, crkva, nacija* (1996), JUNIR godišnjak III, Niš; Subotica, JUNIR i Otvoreni Univerzitet.
- Религия и демократия: на пути к свободе совести II* (1993), Москва, Издательская группа „Прогрес“ и „Культура“.
- Religija, veronauka, tolerancija* (2002), Novi Sad, Centar za empirijska istraživanja religije.
- Рябов, М. В. (1996), „Влияние системообразующих факторов на религиозную ситуацию в регионах традиционного распространения ислама“, *Общественные науки и современность*, № 3.
- Романенко, Л. М. (1998), *Социальные технологии разрешения конфликтов гражданского общества: экзистенциальные альтернативы современной России на пороге третьего тысячелетия*, Москва, И. С.
- Roter, Zdenko (1984a), „(Ne)religiozni Slovenci“, *Kultura*, br. 65-67.
- Roter Zdenko (1986), „Vera i nevera u Sloveniji krajem 1984“, *Gradina*, br. 1-2.
- Руткевич, М. Н. (2001), „Консолидация общества и социальные противоречия“, *Социологические исследования*, № 1.
- Руткевич, М. Н. (2001f), „Основное социальное противоречие современного российского общества“ *Социологические исследования*, № 4.
- Синелина, Ю. Ю.(2001), „Атака на РПЦ?“, *Социологические исследования*, № 11.
- Синелина, Ю. Ю.(2001a), „О критериях определения религиозности населения“, *Социологические исследования*, № 7.
- Skledar, Nikola (1990), „Prilozi sociologiji religije D. B. Đorđevića“ predgovor za Đorđević, B. D. *O religiji i ateizmu*, Niš, Gradina; Beograd, Stručna knjiga.
- Skledar, Nikola (1991), „Sekularizacija, modernizacija i promjene socijalizma“, *Gradina*, br.5-6.
- Smrke, Marjan; Uhan, Samo (1999), „Na vrhu gričev – toda ob vznožju socialne piramide?“, u Toš, Niko et all. *Podobe o cerkvi in religiji (na Slovenskem v 90-ih)*, Ljubljana, FDV – IDV, Center za reziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij.
- Smrke, Marjan; Uhan, Samo (1999a), „Skica religijske različitosti: Poljska in Slovenija“ u Toš, Niko et all. *Podobe o cerkvi in religiji (na Slo-*

- venskem v 90-ih*), Ljubljana, FDV – IDV, Center za reziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij.
- Sorman, Gi (1997), *Velika tranzicija*, Sremski Karlovci; Novi Sad, Izdavačka knjižnica Zorana Stojanovića.
- Stojković, Branimir (2001), „Stigmatizacija verskih sekti, moralna panika i mediji“, u *Učenje, organizacija i delovanje verskih zajednica i pokreta*, JUNIR godišnjak V, Niš, JUNIR i ZOGRAF.
- Subotić, Milan (1991), „Od kritike do rezignacije – postsocijalistička melanholija“, u *Filozofija i društvo III*, Beograd, IFDT.
- Subotić, Milan (1996), „’Ruska ideja’ kao element političke kulture Rusije“, *Sociološki pregled*, br. 2.
- Subotić, Milan (1996a), „’Ruska ideja’ u kontekstu krize postkomunističkog identiteta“, *Filozofija i društvo IX-X*, Beograd, IFDT.
- Subotić, Milan (1997), „Ivan Kirijevski u traganju za sintezom Rusije i Evrope“, *Filozofija i društvo XI*, Beograd, IFDT.
- Subotić, Milan (1998), „Slovenofska socijalna filozofija“, *Sociološki pregled*, br. 1.
- Šajner, Lari (1994), „Pojam sekularizacije u empirijskom istraživanju“, u *Povratak svetog?*, Niš, Gradina.
- Шердаков, В. Н. (1987), „Где кончается религиозность и начинается атеизм?“, *Социологические исследования*, № 4.
- Щипков, А. В. (1992), „Эволюция нашей христианской демократии“, u „Религия и политика в посткоммунистической России (материалы „круглого стола“)“, *Вопросы философии*, № 7.
- Широкалова, Г. С. (2001), „Сравнительные характеристики верующих и неверующих нижегородцев“, *Социологические исследования*, № 7.
- Štobe, Hajnc–Ginter (1999), „Religijske impikacije sukoba u Centralnoj i Istočnoj Evropi“, u *Hrišćanstvo, društvo, politika*, JUNIR godišnjak VI, Niš, JUNIR.
- Šušnjić, Đuro (1988), *Znati i verovati*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost / Stvarnost.
- Šušnjić, Đuro (1989), *Otpori kritičkom mišljenju*, Zagreb, RZ RKSSOH.
- Šušnjić, Đuro (1995), *Cvetovi i tla*, (drugo izdanje) Beograd, Čigoja štampa.
- Šušnjić, Đuro (1998), *Religija* (I i II tom), Beograd, Čigoja štampa.
- The New Encyclopaedia Britannica* (1998), vol. 3. and 9. Micropaedia.
- Tomanović, Velimir (1997), „Modernizacija i demokratizacija u (post)socijalističkim društvima“, u *Promene postsocijalističkih društava iz sociološke perspektive*, Beograd, IDN; Centar za sociološka istraživanja.

- Toš, Niko et all. (1999), *Podobe o cerkvi in religiji (na Slovenskem v 90-ih)*, Ljubljana, FDV – IDV, Center za reziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij.
- Toš, Niko (1999), „Religioznost v Sloveniji – v medčasovnih primerjavah (1968-1998; ISPP, Religion, 1991-1998 in WVS 1992 in 1995)“, u Toš, Niko et all. (1999) *Podobe o cerkvi i religiji (na Slovenskem v 90-ih)*, Ljubljana, FDV – IDV, Center za reziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij.
- Toš, Niko (1999a), „(Ne)religioznost Slovencev v primerjavi z drugim srednje-in vzhodnoevropskimi narodi“, u Toš, Niko et all. *Podobe o cerkvi in religiji (na Slovenskem v 90-ih)*.
- Тощенко, Ж. Т. (1994), *Социология (общий курс)*, Москва, Прометей.
- Угринович, Д. М. (1985), *Введение в религиоведение*, Москва, Мысль.
- Valis, Roj; Brus, Stiv (1994), „Sekularizacija: trendovi, podaci i teorija“, u *Povratak svetog?* Niš, Gradina.
- Васильев, В. Г.; Мазин, В. О.; Мартыненко, Н. И. (2000), „Отношение студентческой молодежи к религии“, *Социологические исследования*, № 1.
- Василенко, Л.; Филатов, С. (1995), „Возродит ли религия Россию?, *Истина и жизнь*, № 5.
- Vera manjina i manjinske vere*, JUNIR godišnjak VIII, Niš, JUNIR i ZOGRAF.
- Veroispovest – podaci po naseljima i opštinama* (1993), sv. br. 2., Beograd, SZS.
- Vidojević, Zoran (1997), „Teorijski koncepti i promene post-real socijalističkih društava“ u *Promene postsocijalističkih društava iz sociološke perspektive*, Beograd, IDN, Centar za sociološka istraživanja.
- Vidojević, Zoran (1998), „Može li se raspasti treća Jugoslavija“, u *Integrativni i dezintegrativni procesi u zemljama tranzicije*, Beograd; Moskva, Univerzitet u Beogradu, IDN; РАН, Институт Социально-политических исследований.
- Vilson, Brajan (1984), „Kultura i religija: Istok i Zapad“, *Kultura*, br.65-66.
- Vojinović, Suzana (1993), *Religijske vrednosti u kulturi pravoslavlja u svakodnevnom životu niške crkvene opštine*, Niš, Filozofski fakultet, diplomski rad na studijskoj grupi za sociologiju.
- Vratuša-Žunjić, Vera (1995), *Razvoj, religija, rat*, Beograd, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Vratuša-Žunjić, Vera (1996), „Mogućnost anketnog istraživanja uloge religije u raspadu Jugoslavije“, u *Religija, crkva, nacija*, JUNIR godišnjak III, Niš, JUNIR.

- Vratuša-Žunjić, Vera (1996a), „Stanje religioznosti u bivšoj Jugoslaviji neposredno pred rat 1991“, *Sociološki pregled*, br. 4.
- Vrcan, Srđan (1980), „Studije i eseji iz sociologije religije“, u Vušković, B; Vrcan, S. *Raspeto katoličanstvo*, Zagreb, Naše teme.
- Vrcan, Srđan (1986), *Od krize religije k religiji krize*, Zagreb, Školska knjiga.
- Vrcan, Srđan (1986a), *Položaj, svest i ponašanje mlade generacije Jugoslavije*, Zagreb, IDIS.
- Vrcan, Srđan (1997), „Ateizam u suvremenim prilikama“, u *Iskušenja ateizma*, Niš, Gradina; JUNIR.
- Vrcan, Srđan (1999), „Novi izazovi za suvremenu sociologiju religije (politizacija religije i religizacija politike u postkomunizmu)“, *Revija za sociologiju*, br. 1-2.
- Vrcan, Srđan (2001), *Vjera u vrtlozima tranzicije*, Split, Glas Dalmacije; Revija dalmatinske akcije.
- Vučković, Z. (1990), „Put duhovne obnove“, *Glas obnove*, br. 1.
- Vujačić, Veljko (1996), „Istorijsko nasleđe, nacionalistička mobilizacija i politički ishod u Rusiji i Srbiji: veberovsko viđenje“, *Sociologija*, br. 3.
- Vujačić, Veljko (1997), „Između levog i desnog puta: ruski nacionalizam i treći put“, *Dijalog*, br. 3-4.
- Vukadinović, Srđan (2001), „Uticaj djelovanja vjerskih zajednica na stanje religijske svijesti pripadnika društvenih grupa u Crnoj Gori“, u *Učenje, organizacija i delovanje verskih zajednica i pokreta*, JUNIR godišnjak V, Niš, JUNIR i ZOGRAF.
- Vukićević, Anđelka (1993), *Oživljavanje religioznosti u Crnoj Gori*, Beograd, Fakultet političkih nauka (magistarska teza).
- Vukomanović, Milan (1997), „Karakter religijskih promena u zemljama u tranziciji: primer pravoslavnih crkava u Rusiji i SR Jugoslaviji“ u *Promene postsocijalističkih društava iz sociološke perspektive*, Beograd, IDN.
- Vukomanović, Milan (2000), „Religija, konflikti, identitet“, *Filozofija i društvo*, XVI, Beograd, Univerzitet u Beogradu, IDN, Centar za filozofiju i društvenu teoriju.
- Vukomanović, Milan (2001), *Sveto i mnoštvo – izazovi religijskog pluralizma*, Beograd, Čigoja štampa.
- Vuković, Slobodan (1996), *Čemu privatizacija?*, Beograd, SDS; ISKI.
- Vušćković, Boris (1987), „Neka obilježja suvremenog idejnog i političkog suvereniteta mladih“, *Pogledi*, br. 1.
- Weber, Max (1989), *Protestantska etika i duh kapitalizma*, Sarajevo, Veselelin Masleša, Svjetlost.

- Wilson, Bryan (1966), *Religion in Secular Society: A Sociological Comment*, London, C. A. Watts.
- Wilson, Bryan (1986), „Povratak svetoga“, *Lica*, br. 7-10.
- Зайцев, Е. В. (2002), „Духовные учебные заведения и воспитание толерантности“, саопštenje na okruglom stolu *Obrazovni i verski sistemi u društvima u tranziciji* koji je održan 14. juna 2002. godine na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu u organizaciji „Centra za empirijska istraživanja religije“.
- Zajcev, Jevgenij (2002), „Bogoslovske škole i vaspitanje za toleranciju“ u *Religija, veronauka, tolerancija*, Novi Sad, Centar za empirijska istraživanja religije.
- Заславская, Т. И. (2001), „Социоструктурны аспект трансформации российского общества“, *Социологические исследования*, № 8.
- Zastoji u jugoslovenskoj tranziciji*, (1995), Beograd, IDN, Centar za sociološka istraživanja.
- Здравомыслова, А. Г. (1999), *Социология российского кризиса*, Москва, Наука.
- Zrinščak, Siniša (1991), „Sekularizacija religije i sustavni ateizam“, *Gradi-na*, br. 5-6.
- Zrinščak, Siniša (1999), *Sociologija religije – hrvatsko iskustvo*, Zagreb, Pravni fakultet u Zagrebu.
- Živković, Gordana (1993), „Križa i religija“, u *Šta nam nudi pravoslavlje danas?*, Niš, Gradina.
- Журавлева, И. В.; Пейкова, З. И. (1998), „Религиозность российских и финских подростков“ *Социологические исследования*, №10.

Mirko Blagojević

RELIGIOUS CHANGES IN POST-COMMUNISM – THE ISSUE
OF ORTHODOXY IN THE TRANSITIONAL SOCIETIES OF
SERBIA AND MONTENEGRO AND RUSSIA

Summary

Considering this issue to be particularly significant as a research challenge for the sociologies of religion in the so-called post-socialist countries, the subject of this research has been to determine the character, status and direction of religious changes in predominantly orthodox territories of Yugoslavia (Serbia and Montenegro) and Russia that became evident in the last decade of the twentieth century marked by turbulent socio-political changes in those countries. With the subject of the research being defined in that way, the main goal of the research has been to identify and examine basic tendencies in religious changes. Relying on the huge empirical material on the changes in question, an attempt has been made to precisely detect the scope of these changes in the various areas of religious, spiritual and social lives of people in the period of the so-called post-socialist transformation (transition). Therefore, the goal of the research has not been just to determine the scope and direction of changes of religiousness with people, but also to try to set the above mentioned religious changes into the proper social context, which is the starting point in their theoretical explanation.

Key words: religious changes, (de)secularization, Serbia and Montenegro, Russia.